

Zsinka László

Az összehasonlító civilizációtörténet lehetőségéről

Ez a tanulmány másfél évtizednyi egyetemi oktatómunka tapasztalataiból kiindulva szeretne megfogalmazni néhány pragmatikus gondolatot az összehasonlító civilizációtörténet megközelítésmódjának lehetőségeiről.¹ Ennek során egyfajta komparatív szempontrendszer is bemutatásra kerül, amely segítséget nyújthat a civilizációk történetének ábrázolásához.

A Budapesti Corvinus Egyetemen a (régi típusú) osztatlan nemzetközi kapcsolatok szakos közgazdász-képzésben is fontos szerepe volt a civilizációtörténet oktatásának. Az Európán kívüli térségek megismerése a posztgraduális diplomataképzésben (BIGIS) is megkülönböztetett helyet kapott. A regionális és civilizációs tanulmányok az elmúlt években a Bologna-típusú képzésben is megőrizték jelentőségüket. A nemzetközi tanulmányok alapképzési szakon két időszámban oktatott *Összehasonlító civilizációtörténet*tel, illetve az egyes régiók modernkori történetét és aktuális problémáit bemutató kurzusokkal találkozhatnak a hallgatók. Mesterszakon a regionális és civilizációs tanulmányok szerepe még jelentősebbé vált, amennyiben önálló szakirány is meghirdetésre került. Elmondható, hogy az elmúlt másfél évtizedben a nemzetközi tanulmányok keretében oktatott civilizációs tárgyak jelentősége növekedett.

A *nemzetközi tanulmányok* fiatal diszciplína, amely az egyik értelmezés alapján a politikatudományhoz áll közel (vagy annak része). A másik megközelítés szerint a multidiszciplináris társadalomtudományok körébe sorolható tudományterület, amelynek alapvető stúdiumait a nemzetközi jog, a nemzetközi gazdaság, a nemzetközi politika elmélete és a nemzetközi kapcsolatok története alkotják. Ehhez képest az összehasonlító civilizációtörténet nem tartozik az legalapvetőbb diszciplínák közé, holott a civilizációs tanulmányok szerepének növekedése az elmúlt másfél évtizedben elkerülhetetlennek tűnt az oktatásban és a kutatásban egyaránt.

A hidegháború utáni nemzetközi rendszerben egyre nagyobb szerepet töltöttek be a civilizációs meghatározottságok. A többpólusú világrend kialakulása felértékelte a civilizációs különbségek jelentőségét. Samuel Huntington civilizációk ütközésével kapcsolatos nevezetes tanulmánya óta a civilizációs különbségek nemzetközi rendszert formáló hatása bevonult a tudományos közhelyek közé.² Ezt még akkor sem lehet megkérdőjelezni, ha Huntington téziseit számos kritika érte, és a vita során

¹ Ezzel a tanulmánnyal a szerző segíteni szeretné az *Összehasonlító civilizációtörténet* kurzust látogató nemzetközi tanulmányok alapszakos egyetemi hallgatókat, hogy gondolatébresztő segédanyag álljon rendelkezésükre a civilizációk komparatistikájának elméleti kérdéseire.

² Huntington, Samuel (1997): *The Clash of Civilizations?* Foreign Affairs, Vol. 72. No. 3. Summer 1993. 22–49.

megfogalmazódó észrevételek sokat finomították eredeti megállapításait. Továbbá utalni kell arra is, hogy a „civilizációs paradigma” a kilencvenes években volt igazán népszerű. Az elmúlt évtizedben jelentősége a társadalomtudományokban mérséklődött, ami a nemzetközi problémákra vonatkozó elemzésekben is megmutatkozott.

A „civilizációs paradigma” jelentőségét az is alátámasztotta, hogy a közbeszédben és a társadalomtudományokban az 1980–1990-es évektől általában véve egyre nagyobb hangsúly került a kulturális identitások bemutatására. Bizonyos mértékig összefüggésbe hozható ezekkel a változásokkal a kulturális antropológia szerepének növekedése. Az elmúlt három-négy évtizedben sok vita zajlott a kultúrák megismerésének módszertanáról. Ezeket a vitákat nem csupán a posztmodern áramlatok episztemológiai szkepszise táplálta, hanem számos szakmailag értékes észrevétel is kidolgozásra került a humán tudományok ismeretelméleti előfeltételeiről.

A társadalomtudományos gondolkodás termékeny módon újíttotta meg a kultúrákról és a civilizációkról való gondolkodásmód kereteit, de kevésbé járult hozzá az összehasonlító civilizációtörténet szempontrendszeréhez. Ebben közrejátszott az egyes civilizációk történelmi mozgástörvényeinek megismerhetőségével kapcsolatos kételyek felerősödése. Bizonyosnak tűnik, hogy a „posztmodern gyanú” megnehezítette a komparatív szemléletmód érvényesülését.³ Továbbá az is kétségtelen, hogy a kulturális antropológia befolyásos szemléletmódja a helyi kultúrákat vizsgáló terepmunka módszertanát értékelte fel.

A felmerülő kételyek ellenére sem kérdőjelezhető meg, hogy a civilizációk a világtörténelem fontos összetevőit alkotják. Ez az állítás nem azt jelenti, hogy a civilizációk spengleri értelemben vett szubsztanciák volnának, amelyek a bennük ható elvek alapján egyértelmű határokkal rendelkező homogén jelenségek, s a világtörténelmi folyamat egyedüli ágensei.⁴ Valójában a civilizációk rendkívül összetett, belső megosztottságokkal jellemezhető, állandó mozgásban lévő jelenségek, amelyek ideája és önértelmezése szüntelen átalakulások jegyében ábrázolható. Úgy tűnik, hogy a hidegháború utáni nemzetközi rendszerben a civilizációk a „világtársadalom” kategóriáinak tekinthetők, míg az egyes civilizációk története a világtörténelem fontos részét alkotja.

Az összehasonlító civilizációtörténet lehetséges szempontjai

A civilizációtörténet igen tág jelentést ölel fel. Kiterjed egy adott civilizáció történeti ökológiai és környezeti adottságaira. A történeti földrajz egyes következtetései is részét képezik. Alapvető összetevőjét alkotják a civilizáció területén lejátszódó hosszú távú történelmi folyamatok, amelyek a belső súlypontok átrendeződésével járhatnak. Ezek közé sorolhatók a népesedés trendjei, a különböző technológiai innovációk

³ Ehhez: Lyotard, Jean-Francois (1993): *A posztmodern állapot*. In: Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean Francois –Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*, Századvég Kiadó, Budapest, 7–145.

⁴ E felfogás jellegzetes példája: Spengler, Oswald (1994): *A Nyugat alkonya I-II*. Európa, Budapest.

kialakulása és elterjedése, valamint az egyes civilizációkat jellemző mezőgazdasági rendszerek fejlődése és nagyfokú állandósága. Ez utóbbiak egyfajta „mozdulatlan történelmet” alkotnak (Fernand Braudel).⁵ Amilyen erőteljesen meghatározzák a különböző földművelési rendszerek jellegzetességei és az uralkodó termesztett növények egy adott társadalom ökológiai felső korlátait, annyira lassú e struktúrák átalakulása.

Az egyes civilizációk területén élő emberek lehetőségeit az ipari és kereskedelmi tevékenységek is befolyásolják. Ezek a gazdasági tevékenységek gyorsabb átrendeződésekre képesek, mint a népesedés és az agrárszektor. Az iparok differenciálódása és a kereskedelmi hálózat jellegzetességei összefüggésben vannak a városok kialakulásával. A nagy civilizációk általában elképzelhetetlenek városok nélkül, de nem mindegy, hogy milyenek ezek a városok. Fontos kérdés a városhálózat szerkezete, a városi települések sűrűsége, s hogy valóban városias jellegűek-e a nagyobb népességtömörülések. Hasonlóan választ kell keresni arra, hogy milyen jellegű gazdasági és kulturális tevékenységek összpontosulnak a városokban, illetve hogyan alakul a város és a vidék viszonya, végül hogyan írható le a város és a politikai szféra kapcsolata? Milyen nagyvárosok válnak a kereskedelmi kapitalizmus központjává a civilizációk centrumában? Ezek a városi települések egyben politikai értelemben is „fővárosoknak” tekinthetők? Továbbá milyen a nomádok és a letelepültek viszonya?⁶

Alapvető kérdés a civilizáció területén létrejövő politikai hatalom/hatalmak legitimációjának jellege. Utalni kell a politikai szférát alkotó elitnek szerkezetére és összetételére – vallási, katonai vagy hivatali – illetve arra, hogy milyen jelentősebb hatalmi központok jöttek létre egy adott civilizáció területén. Egyetlen hatalmi entitás foglalja politikai keretbe a civilizáció egészét – ezt szokás „birodalomnak” nevezni⁷ – avagy inkább policentrikus szerveződés jellemző? Hogyan viszonyul egymáshoz egy civilizáció területén ez a két tendencia? Továbbá fel kell tenni a kérdést, hogy melyek a gazdasági javak áramlásának jellegzetes formái az egyes civilizációkban. A hatalmi központ által irányított redisztribúció, vagy a piaci integráció tűnik meghatározónak?

A történeti ökológiai, népesedési, gazdasági és társadalmi összefüggéseken túl ki kell térni a civilizációk lényegi vonásait meghatározó vallási és kulturális tényezők bemutatására. Mennyiben befolyásolja a vallás (vagy vallások) az adott civilizáció jellegzetességeit? Egy-egy civilizáció általában egy-két nagy világvallással került szorosabb kapcsolatba. Hogyan alakítja a civilizációk történetét a világvallások fejlődése, és milyen hatást gyakorol a kultúra a társadalmi struktúrák alakulására? A

⁵ Ehhez: Braudel, Fernand (1995): *Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. University of California Press, London. Braudel, Fernand (1985): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. 15–18. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat, Budapest.

⁶ Ehhez alapvető mű: Grousset, René (1970): *The Empire of the Steppes: a History of Central Asia*. Rutgers University Press, New Brunswick. Továbbá: Klengel, Horst (1985): *Nomádok az ókori Elő-Ázsiában*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

⁷ Erről: Eisenstadt, Schmucl (1969): *The Political Systems of Empires*. Free Press, New York. Eisenstadt, Schmucl (1961): *The Causes of Disintegration and Fall of Empires. Sociological and Historical Analyses*. In: Diogenes, Vol. 9. No. 34. 82–107.

civilizációk történetét alkotó művészetek és tudományok milyen módon lépnek túl a helyi kulturális meghatározottságokon, és mutatnak az egyetemes értékek, avagy az „örök emberi” felé? A civilizációk általában kialakítanak magukról egy bizonyos ideát/eszmét, illetve önképet/önértelmezést, amelyben sűrített formában jelenik meg az adott civilizáció által lényegesnek tartott normák és értékek együttese. Milyenek ezek az ideák és önképek?

Az egyes civilizációk különféle módon vélekednek az emberi boldogság elérésének útjairól, de közös vonásuk, hogy valamennyi civilizáció értékrendje az anyagi érdeken túlmutató emberi boldogság változatait testesíti meg.⁸ Szükséges a nagy civilizációk önértelmezésének történeti alakváltozásait is nyomon követni, ha meg akarjuk érteni belső természetük lényegét. A civilizációk önmagáról alkotott ideájának megértésében a földrajzi elnevezések értelmezése is segítséget nyújthat. A tudományos megismerés további lehetőségeit nyithatja meg, ha lehetőség nyílik, hogy egy civilizációt egy másik kultúra nézőpontjából figyeljünk meg. Ennek a megközelítésnek az elvi kiindulópontja Montesquieu *Perzsa levelek* című művében jelent meg sajátos irodalmi ábrázolásban. A civilizációk közötti kapcsolatok kiszélesedése az újkor századaiban egyre több lehetőséget teremtett a távoli/más kultúrák megfigyelésére.

A civilizációk eltérő módon reagáltak a modernség kihívásaira. Ezek a válaszok lehettek elutasítóak (*antimodern*), vagy korlátozottan alkalmazkodóak (*modernitáskritika*), megkísérelhették a hagyományos társadalmi rend és értékek helyreállítását (*retradicionálisizáció*) a nyugati behatások romboló erejével szemben, valamint válhattak annyira sikeressé, hogy az euroamerikai térség számára is új vetélytársat teremtettek (kelet-ázsiai kapitalizmusok). Az egyes civilizációk eltérő módon viszonyultak a modernség összetevőihöz. Utalnunk kell arra, hogy a „modernség” fogalmának gazdasági, politikai és kulturális rétegei különböztethetők meg. Gazdasági modernség alatt a tradicionális agrártársadalom helyén létrejövő ipari társadalmat értjük, ahol a piaci integráció elvei biztosítják a hatékony forráselosztást. A politikai modernség elsősorban a liberális demokrácia elveit és intézményrendszerét jelenti. Kulturális modernség fogalmán pedig a közösségközpontú értékrend helyett megszülető individuális értékeket szoktuk érteni. Az egyes civilizációk modernitással való találkozását vizsgálva érdemes megkülönböztetni, hogyan viszonyulnak a modernség gazdasági, politikai és kulturális rétegeihez. A 19. századi Japánban a Meidzsi-reformok idején a kulturális konzervativizmus párosult a gazdasági modernség elemeinek sikeres és gyors átültetésével.

A globálissá váló világban egyre fontosabb szerepre tettek szert a civilizációk közötti kölcsönhatások. Ezért a „developmentalista” és „unilineáris” modernizációs elméleteket (Rostow), mint elemzési keretet éppúgy óvatosan kell kezelnünk, mint a civilizációkat elkülönülten szemlélő kultúrkör-koncepciókat (Spengler). Amikor az 1950-es években Rostow megalkotta a gazdasági növekedés szakaszairól szóló fejlődéseméletét, úgy vélte, hogy valamennyi nemzet a gazdasági fejlődés ugyanazon szakaszain fog keresztülmenni.⁹ Az ötvenes-hatvanas évek nagy gazdasági növekedést

⁸ Ehhez: Huizinga, Johan (1991): *A holnap árnyékában*. Tevan Kiadó, Budapest, 28–35.

⁹ Rostow, Walt, W. (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press, Cambridge.

mutató világában Rostow azt az optimista feltételezést tette magáévá, hogy minden társadalom eljuthat a magas szintű tömegfogyasztás korához, másrészt abban gondolkodott, hogy a gazdag és a szegény nemzetek közötti egyenlőtlen kapcsolatok az egyes fejlődési szakaszokat nem torzítják el jelentékeny mértékben. Bár Rostownak elég jó történeti érzéke volt, ezért nagyjából elkerülte azt a veszélyt, hogy szemantikusan elméletet erőltessen rá a bonyolult történeti valóságra, mégis elsősorban autonóm jelenséggé vizsgálta az egyes társadalmak fejlődését. Így felfogásában a nemzetek közötti kapcsolatok másodlagos kérdéssé váltak. Rostow inkább modernizációs elméletet alkotott, mint világrendszer elméletet, mert kevésbé vizsgálta az elemzési egységként kezelt társadalmi entitások közötti kapcsolatokat. A hetvenes évektől kibontakozó világrendszer elméletek erre a hiányosságra kívántak választ adni – például Immanuel Wallerstein – de ezek is kevésbé foglalkoztak a civilizációval, mint önálló elemzési kategóriával.¹⁰

A civilizáció fogalma és létrejötte

A „civilizáció” túlterhelt és sokféle jelentéssel bíró fogalom. Az angol és a francia gondolkodásban a fejlődés és a haladás kifejezéseivel vált azonossá. Amikor Voltaire megalkotta az európai civilizáció fogalmát, a kifejezés az anyagi és a szellemi viszonyok jobbulásával kapcsolódott össze. Ezzel szemben az újkori német gondolkodásban a „civilizáció” negatív jelentést öltött. Spengler felfogásában minden kultúrkör története két szakaszra osztható. Az első a kultúra, amikor szerves teremtő fejlődés zajlik, a második a civilizáció, amikor atomizálódott egyének tömege jön létre, amelyek között a hatalom és a pénz jelent összekötő kapcsolatot és mozgatóerőt. Spengler gondolatai bizonyos mértékig Tönnies „közösség” és „társadalom” megkülönböztetéséből eredeztethetők. E civilizációértelmezések közös vonása volt, hogy eltérő hangsúlyaikat a modernséghez való viszony befolyásolta. Az angol és francia civilizációfelfogás nagyjából belesimult a „hosszú 19. század” fejlődéselvű gondolkodásmódjába, míg Tönnies és Spengler gondolatai kultúrakritikaként, egyben modernitáskritikaként foghatók fel, s végső soron a modernséggel – a kapitalizmussal, az individualizmussal és a liberális-demokratikus értékekkel – való szembehelyezkedésként értékelhetők.

A polgári humanizmus képviselői a 20. század első felében – mint a holland Johan Huizinga – nem értették egyet a „civilizáció” spengleri értelemben vett negatív értelmezésével. Huizinga a civilizációt a legtágabb értelemben vett politikai értékekkel és a jogszerűség eszméjével kapcsolta össze.¹¹ Ezzel együtt a civilizáció spengleri felfogása nagy hatást gyakorolt a 20. század első felének értelmiségi gondolkodására, és önkéntelenül is befolyásolta a „kultúra” és a „civilizáció” jelentéseit. Eszerint a kultúra a „szerves fejlődés”, a „közösség” és a „szellemi érték”, míg a civilizáció az „anyagi környezet”, a „technikai vívmányok” az „urbanitás” és a „társadalmi

¹⁰ Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Budapest. Ehhez képest a civilizációs perspektíva erőteljesebben megjelenik: Wallerstein, Immanuel (1992): *Geopolitics and Geoculture, Essays on the Changing World-system*. Cambridge University Press, Cambridge.

¹¹ Huizinga, Johan (1991): *A holnap árnyékában*. Tevan Kiadó, Budapest. 147–161.

intézmények” fogalmaival ábrázolható. Ebben az összefüggésben állíthatjuk, hogy a civilizáció azon viszonylatok együttese, amely leválasztható a keletkezés speciális előfeltételeiről és többféle kultúra közegeiben is adaptálható.

Eddig a „civilizáció” fogalmának fejlődéselvű vagy kultúrkritikai megközelítésével foglalkoztunk. A civilizáció értelmezésének harmadik irányát az értékelméleti vagy perszonalista kultúrafelfogások adják. Ebben a felfogásban a „kultúra” és a „civilizáció” nem állíthatók szembe egymással, hanem rokon értelmű kifejezésként foghatók fel. Eszerint a „kultúra” vagy „civilizáció” olyan anyagi és szellemi értékek együttesét jelenti, amelyek az emberi személy alkotó tevékenységének eredményei, s amelyek egyszerre segítik elő az ember anyagi életkörülményeinek javulását, illetve szellemi értékek megteremtését. Tehát a kultúra a „szép” a „jó” és az „igaz” birodalma, amely a filozófiában, a szépirodalomban, a képzőművészetekben és a vallásban ölthet testet. Ez a kultúrafelfogás erőteljesen érvényesült a két világháború közötti magyar szellemi életben, illetve más hangsúlyokkal Jacques Maritain katolikus perszonalista kultúrfilozófiájában.¹² A posztmodern áramlatok relativizmusával szemben több vonatkozásban is tanulságos lehet meríteni ezekből a gondolatokból, ugyanakkor e kultúrfilozófiák és a történeti empiria összekapcsolása számos nehézséget vet fel.

A civilizáció-értelmezés negyedik irányának a társadalomtudományos szemléletmódot tarthatjuk, amely elsősorban a kulturális antropológia hatása alatt formálódott. Ezen belül a civilizáció létrejötté többféle gondolati keretben szemléltethető. Befolyásosak az úgynevezett stádiumelméletek, amelyek közül Elman Service empirikus alapokon nyugvó felfogása jelentős ismertségre tett szert. Az amerikai antropológus négylépcsős osztályozásában a horda az első, s egyben a legegyszerűbb fokozatot képezi.¹³ A következő szakaszt a törzsi vagy szegmentáris társadalmak alkotják, ahol néhány száz, maximum egy-két ezer fős élelemtermelő csoportok törzsekbe tömörülnek. Ezek a csoportok egymáshoz lazán kapcsolódó falvakban élnek és egalitárius jellegű társadalmat alkotnak. A harmadik fokozatot a főnökségek jelentik, ahol már megjelennek az első ipari mesterségek, a vagyoni-társadalmi differenciálódás, a kultikus központ, kialakul a társadalmi hierarchia és a nagyobb területet átfogó főnöki hatalom. A negyedik fokozatot a korai államok képezik, amelyek már a civilizáció kezdeteit is jelzik.

Ebben a megközelítésben a „civilizáció” az egyszerű társadalmak – azaz neolitikori faluközösségek – helyére lépő összetett társadalmakkal – nagyobb területre kiterjedő szervezett közösségekkel – azonosítható. Az élelemtermelés kialakulása az „egyszerű társadalmak” kialakulásához vezetett a Kr.e. 8-6. évezredben. Ezek általában faluközösségeken alapuló szegmentáris társadalmak voltak, bár egyes esetekben a társadalmi differenciálódás és a településméretetek elérték a korai főnökségekre jellemző sajátosságokat. Az első civilizációk megszületése egybeesett a szervezett államiság kezdeteivel a Kr.e. 4-3. évezred fordulóján, valamint azzal a jelenséggel, amit a Közel-Keletre vonatkozóan Gordon Childe „városforradalomnak” nevezett.¹⁴ Az

¹² Maritain, Jacques (1931): *Religion and Culture*. Sheed and Ward, London.

¹³ Service, Elman (1971): *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. Random House, New York.

¹⁴ Childe fontosabb művei: Childe, Vere Gordon (1925): *The Dawn of European Civilization*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London. Childe, Vere Gordon (1928): *The Most Ancient*

összehasonlító civilizációtörténet tárgyául szolgáló civilizációk leginkább ebben az értelmezési keretben határozhatók meg.

Bibliográfia:

- Braudel, Fernand (1995): *Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. University of California Press, London.
- Braudel, Fernand (1985): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. 15-18. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat, Budapest.
- Childe, Vere Gordon (1925): *The Dawn of European Civilization*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London.
- Childe, Vere Gordon (1928): *The Most Ancient East. The Oriental Prelude to European Prehistory*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London.
- Childe, Vere Gordon (1935): *New Light on the Most Ancient East*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London.
- Childe, Vere Gordon (1958): *Prehistory of European Society*. Penguin, Harmondsworth.
- Childe, Vere Gordon (1959): *A civilizáció bölcsője*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Eisenstadt, Schmuel (1969): *The Political Systems of Empires*. Free Press, New York.
- Eisenstadt, Schmuel (1961): *The Causes of Disintegration and Fall of Empires. Sociological and Historical Analyses*. in: Diogenes, Vol. 9. No. 34. pp. 82-107.
- Grousset, René (1970): *The Empire of the Steppes: a History of Central Asia*. Rutgers University Press, New Brunswick.
- Huizinga, Johan (1991): *A holnap árnyékában* Tevan Kiadó, Budapest.
- Huntington, Samuel (1997): *The Clash of Civilizations?* Foreign Affairs, Vol. 72. No. 3. Summer 1993. 22–49.
- Lyotard, Jean-Francois (1993): *A posztmodern állapot*. In: Habermas, Jürgen –Lyotard, Jean Francois – Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*, Századvég Kiadó, Budapest, 7–145.
- Maritain, Jacques (1931): *Religion and Culture*. Sheed and Ward, London.
- Rostow, Walt, W. (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Service, Elman (1971): *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. Random House, New York.
- Spengler, Oswald (1994): *A Nyugat alkonya I-II*. Európa, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel (1992): *Geopolitics and Geoculture, Essays on the Changing World-system*. Cambridge University Press, Cambridge.

East. The Oriental Prelude to European Prehistory. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London. Childe, Vere Gordon (1935): *New Light on the Most Ancient East*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London. Childe, Vere Gordon (1958): *Prehistory of European Society*. Penguin, Harmondsworth. Childe, Vere Gordon (1959): *A civilizáció bölcsője*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.